

ИПОЛИТОВОТО ТЪЛКУВАНИЕ НА КНИГА НА ПРОРОК ДАНИИЛ В РЪКОПИС 741 ОТ БУКУРЕЩКИЯ ДЪРЖАВЕН АРХИВ

ИВАН И. ИЛИЕВ/СОФИЯ

Свети свещеномъченик Иполит Римски живее приблизително от 170 до около 235 г. и заема забележително място в историята на християнската мисъл и богословска писменост на III в., почитан от православните християни на 30 януари, а от католиците на 22 август. Въпреки че е наричан Римски, според повечето косвени индикации (като името му и използвания език на творбите му) той е роден най-вероятно в източните провинции на империята, за което свидетелстват както неговата класическа образование, така и елинистичното му възпитание. Той е автор на множество и различни по своя характер произведения, повечето от които са запазени фрагментарно или са известни по отделни заглавия, включващи и книги срещу ереси, догматически, екзегетични и хронологически трудове и трактати, литургично-канонични паметници и дори духовна поезия.

Иполит набира влияние и популярност в Рим заради множеството си добродетели и несъмнената си ерудираност, а и освен това е страстен защитник на християнството пред юдеи и езичници и радетел за църковна дисциплина. Патриарх Фотий твърди, че св. Иполит е ученик на свети Иринеи Лионски и на свети Климент от Александрия, въпреки че това не следва да се възприема буквално. Самият Иполит се нарича „приемник на Апостолите“ и участник в благодатта на Светия Дух във „Фιλοσοφουσομενα“. При папа Калист I (212–217 г.) св. Иполит изпада в изолация и бива обвинен в двубожие, заради което се отделя от Римската църква, защото обвинява папата в отслабване на църковната дисциплина и застава начело на неголяма група ригористически настроени християни. Те го провъзгласяват за епископ на Рим и в този си образ става първият в историята на Западната църква антипапа. Изглежда, че разколът продължава и се засилва при приемниците на Калист Урбан (223–230 г.) и Понтиан (230–235 г.). През 235 г. св. Иполит и епископ Понтиан са изпратени на заточение от император Максимин I Тракиец, който издава заповед за провеждане на широкомащабно гонение на християни, на остров Сардиния, където може би се помиряват, в резултат на което първият се отказва от претенции към римската катедра, а другият от епископския престол. Предполага се, че и двамата почиват там, а телата им са пренесени в Рим на 13 август 236 или 237 г. През IV в. Иполит Римски бил вече почитан светец в Рим, но не е известно кога точно и дали е обявен за такъв от клира.

Сред най-значимите отци на ранната църква няма друг, който да затруднява историци и изследователи толкова много, както Иполит Римски. Въпреки че за времето си е уважаван и плодовит писател, фактите, отнасящи се до неговия живот, и сведенията за броя и съдържанието на произведенията му са бързо забравени, особено на Запад. Най-същественният проблем за съвременното въз-

становяване на наследството му се крие в липсата на достатъчен брой податки в творбите на неговите съвременници и писатели от следващите векове¹.

През 1551 г. в околностите на Рим на Виа Тибуртина е открита мраморна статуя на седнала фигура върху трон, поддържан от лъвски крака, главата и ръцете липсват, но надписите на гръцки върху гърба и страните издават Иполитовата пасхална таблица и непълен списък с негови произведения², което навежда на мисълта, че статуята изобразява именно Иполит по няколко признака – намерена е на същото място, където се намира гробът му според агиографската традиция (и по-късно е почитан), очевидно изобразява висш свещеник и произведенията в по-голямата си част са приписвани на Иполит.

Още в древността въпросът с точния брой и характер на произведенията му стои неразрешен в цялост, за което подпомага и наличието на много дейци на църквата и автори с името Иполит. Евсевий и Йероним твърдят, че пише коментари върху различни книги на Свещеното писание и следвайки неговия пример Ориген продължава в същата област. Творчеството му включва текстове в областта на догматиката, полемиката, тълкувания на Свещеното писание, проповедта и историята, а освен тези произведения на Иполит се приписват и няколко хроники, беседи, слова и множество тълкувания, сред които най-известни са *Словото за Антихриста* (CPG 1872, PG 10: 725–788) и *Тълкувание на Книга на пророк Даниил* (CPG 1873, PG 10: 637–669, 669–697) – най-ранният и обширен коментар върху част от Стария завет³. Другите негови произведения могат да се разделят на няколко типа:

1. Литургично-канонични – *Апостолско предание*, написано около 215 г., което фигурира на статуята на Иполит, считано за загубено до 1910 г. и *Хомилия за Давид и Голиат*;

2. Догматически и полемически творби, най-известна сред които е *Σύνταγμα* или *Против всички ереси*, написана най-вероятно по времето на папа Зеферин, като въпросът за авторството на Иполит все още е открит⁴.

3. Освен тези произведения на Иполит се приписват и няколко хроники, беседи, слова и множество тълкувания, сред които е и споменатото по-горе *Тълкувание на книгата на пророк Даниил*. Тук се отнасят още: *Тълкувание на Шестоднев*; *За Битието*; *За благословието на Варлаам*; *За благословието на Исаак и Яков*; *За благословието на Моисей*; *Тълкувание на книга Съдии*; *Тъл-*

¹ И. ЦОНЕВСКИ, *Патрология*. Синодално издателство, София, 1986, 195–200.

² И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ, *Сказания об Антихристе в славянских переводах с замечаниями о славянских переводах св. Ипполита*. Санкт Петербург, 1874, 4-7.

³ Библиография за живота и трудовете на св. Иполит в: M. RICHARD, Hippolyte de Rome. In: *Opera Minora*, 3 vol., Leuven University Press, Brepols, 1976, n. 10, по-специално за творчеството му: col. 537–545.

⁴ За него има препратки във *Φιλοσοφούμενα* (1. 20) – (Ελεγχος или *Refutatio omnium haeresium*) – Евсевий Кесарийски (*Historia Ecclesiae*, VI, 22), св. Йероним (*De viris illustribus*, 61) и патриарх Фотий (Βιβλιοθήκη, 121). A. BRENT, *Hippolytus and the Roman Church in the Third Century*, E. J. Brill, Leiden, 1995, 1-3.

кувание на книга Рут; За Псалмите; Тълкувание на Притчтите; Тълкувание на Екклесиаст; Тълкувание на Песен на Песните; Тълкувание на пророк Исаия; Тълкувание на пророк Езекиил; Тълкувание на Евангелие от Матей, Тълкувание на Апокалипсиса – повечето от тях са запазени по отделни фрагменти в коптски, арабски, етиопски, сирийски, арменски и грузински ръкописи⁵.

Тълкуванието на Книга на пророк Даниил завоюва голяма популярност през Средновековието и се приема за фундаментален труд. Друга причина за пространната му рецепция, особено на Изток и в Русия, се открива в честите препратки към пророка в историческите хроники, особено в тази на Георги Амартол, а и в апокалиптичната литература предвид приближаването на хилядната година и политическите кризи във Византия и България през X в. Поради обогатяването на изворите през последните години рецепцията на Тълкувание на Книга на пророк Даниил заслужава ново проучване, както и неговия културен контекст – релевантността му към българската история през зрялото Средновековие, спрямо писмените традиции на ранните славянски преводи на отците на църквата (каквото е и Иполит), както и спрямо препратките към Стария завет.

В Изборника от 1073 г. са включени няколко извадки от съчиненията на Иполит Римски, като сред тях е и фрагмент от Тълкуванието върху Книга на пророк Даниил (л. 162в-г–163а-б)⁶. Най-ранният датиран славянски ръкопис, съдържащ по-пълно Иполитовите тълкования върху пророк Даниил, е известният Чудов 12 (ГИМ, Москва), датиран към края на XI и началото на XII в., издаден, описан и анализиран от К. И. Невоструев, И. И. Срезневски и И. Е. Евсеев⁷, за който учените са единодушни, че представлява препис на оригинал, направен в Преслав през X в. и съдържащ портрет на цар (може би Борис). Според последните проучвания на Елена Уханова⁸ руският препис е изготвен в едно и също време и място с Учительното евангелие на Константин Преславски. Преводът на Тълкувание върху Книга на пророк Даниил и на Слово за Антихриста е направен по времето на цар Симеон, а е твърде възможно и преди това, на глаголица – както свидетелства фрагментът, известен като Погодински кирилски листове, съдържащи Тълкованията, в текста на които има запазени глаголически букви⁹. Най-пълният и изправен ръкопис (без механични повреди и

⁵ http://www.krotov.info/spravki/history_bio/03_bio/0236ippo.html

⁶ Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. I. Изследвания и текст. Ред. А. Минчева, Р. Павлова. София, 1991, 518-519.

⁷ К. И. НЕВОСТРУЕВ. Слово святого Ипполита об антихристе в славянском переводе по списку XII века. Москва, 1868; И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ. Сказания об Антихристе в славянских переводах с замечаниями о славянских переводах св. Ипполита. Санкт Петербург, 1874; И. Е. ЕВСЕЕВ. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Москва, 1905.

⁸ Е. УХАНОВА, Палеографические и кодикологические особенности древнейшего Учительного Евангелия Константина Преславского (ГИМ, Син. 262) и история его создания, *Monumenta linguae Slavicae*, LVII, 2012.

⁹ Г. А. ИЛЬИНСКИЙ, Погодинский Кирило-глаголические листки, *Byzantinoslavica*, 1, 1929, 111.

липси), съдържащ *Тълкувание на Книга на пророк Даниил* е от 1519 г. и се пази в Йосифо-Волоколамска сбирка, фонд 113, № 486 (РГБ, Москва)¹⁰ (оттук насетне Моск. 486). Той носи белезите на руските ръкописи от XV–XVI в., в които се следват ранни образци. Рецепцията на Иполитовото съчинение продължава и през следващите векове. До нас достигат многобройни пълни или частични извлечения от древния превод в по-късни ръкописи, които помагат да се установи традицията на текста, тъй като той присъства в множество различни по характер и съдържание сборници и компилации.

Настоящото съобщение въвежда в научно обращение два неизвестни фрагмента с името на Иполит в ръкопис 741 от Букурещкия държавен архив (оттук насетне Бук. 741)¹¹, л. 156а-161а и на 168б-169а.¹² Освен описанието и изданието на самия текст, тук се прави опит да се разкрият възможните причини за неговата поява. Ръкописът не е с големи размери (10 x 16 см) и се датира към края на XV или началото на XVI в., съдържа 197 листа (формат осмина), с липсващи начало и край, и е открит в Молдова. Езиково-правописните особености насочват към заключението, че е писан от румънски книжовник, който използва смесен правопис с руско-украинско влияние, наслоено върху среднобългарски първообраз. Сборникът, който съдържа разнообразни съчинения, например *Откровение на Псевдо-Методий Патарски*, *Историческа палея* и др.¹³ е обемист, изписан върху дебела и груба хартия, в добро външно състояние, но на места върху страниците има следи от по-късни механични увреждания. Почеркът е полуустановен с бързописни елементи, писмото е неравно с лек наклон надясно, въпреки че буквите са с приблизително еднаква височина и форма, с известни изключения, и издават една школувана ръка; редовете (по 19 на страница) са без сериозни отклонения. Хастите на букви като **Ѣ**, **ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ**, **ѧ**, **Ѩ** (в някои случаи) са издължени в двете посоки – нагоре и надолу. Заглавките, въвеждащи нови абзаци на компилацията, са големи и изящни, изписани с червено мастило. Текстът изобилства от диакритични знаци, съкращения, точки, ударения по гръцки образец (предимно остри, но и тежки и извити), придихания на неетимологични места, дъгички – изключително непоследователни – поня-

¹⁰ Ръкописът първоначално е притежание на Московската Духовна академия, затова е цитиран като „Академически“ препис на Иполитовите съчинения. Сборникът е описан в: И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ. *Сказания об Антихристе в славянских переводах*, 35–38, 54–55. В последния коментар на Срезневски се казва следното: „Последные листы Московской академической рукописи, 292–306, заключают в себя статьи случайно прибавленные, по видимому из записок митрополита Киприяна – с дополнениями.“

¹¹ E. LINȚA, L., DJAMO-DIACONIȚA, O. STOICOVICI, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București 1981, 253–259; I. R. MİRCEA, *Repertoire de manuscrits Slaves en Roumanie*. Auteurs Byzantins et Slaves, Sofia, 2005, с. 236.

¹² Снимките получих със съдействието на моя научен ръководител.

¹³ Уточнения в съдържанието в: М. СКОВРОНЕК, О списке „Апокалипсиса“ Псевдо-Методия („Откровения Мефодия Патарского о последних шременах“ Государственного архива в Бухаресте, *PBg*, XXXV, 2011, № 3, 74–75.

кога по две, дори три върху една дума, но има цели пасажи, в които те изобщо липсват¹⁴, макар че се забелязва определена тенденциозност в поставянето на дъгичка, (може би не само като ударения, а и част от украсата), напр. върху *и* (*и* и *і*). Най-често краесловното *х* е изписано малко преди предпоследната буква в аористни окончания, в анафоричното местоимение, местен падеж множествено число и други – *срѣ(д)ѣ* и *видѣ*. Използвани са множество букви по гръцки образец, особено *ω* за начално *o*, особеност на балканските ръкописи от този период¹⁵, или пък „o“ с точка, както и *ѡ* *Ѡ* и особено *ѡ*, забележително в думата *макѡдо^нски*. Буквеното съчетание *шт* не се използва, само *щ*.

Правописът е двуеров, като преобладават малките ерове, особено в края на думите (*свѣръ*, *петръ*), но при предлозите и представките се предпочита големият ер (*вѣ* и *вѣ^авышенїи*), освен това е двуюсов и в повечето случаи носовите гласни са на етимологичните си места. В окончанието за 3 лице мн. число на аориста на много места окончанието *шѡ* се замества с *ша* – *поставишѡ*, но *погѣвиша*, като същото важи и за имперфектното окончание – *вѡхѡ* и *вѣхѡ*, често дори и на една и съща страница. При носовките замените се забелязват предимно при употребата на голямата носовка, което е характеристика на руско влияние, тъй като *ж* на места замества *ѡ* и обратното – *дрѣжѡ* и *ѡж* на място на *дрѡжѡ* и *ѡжѡ*, но *димиѡрѡж* вместо *димиѡрѡѡ*. При анафоричното местоимение *ѡ* се заменя с *ѡ* – *ѡ* вместо *ѡѡ*, което е или местна молдавска езикова форма, или погрешен прочит на *ѡ*. Интересна особеност на правописа е отсъствието на йотувани гласни – само на лист 157б има едно *ю*, с изключение на *ѡ* на етимологични места, дори в интервокална позиция. Чест феномен са и контракциите, особено в имперфекта – напр. *дрѣжѡше исѡ(ж)дѡхѡ владѣше*, отново непостоянни. Най-ярката особеност е широко застъпената употреба на дателен притежателен падеж при анафоричното местоимение вместо родителен притежателен (*ѡжѡ* на мястото на *ѡѡ*) – особеност, характерна единствено за българския език. Подобна употреба в различна степен е фреквентна в отделни паметници от XIV в. и дори по-рано¹⁶, въпреки консерватизма на Търновската книжовна школа, като например в Евтимиевия служебник на л. 81б – *нѣ ѣдинѣ ѡ воннѣ копїемѣ рѣбра ѣмѣ прободе*¹⁷ (Йо. 19:34) или пък в Лондонското евангелие от 1356 г. на л. 60б – *прозрѣста има очи* (Мт. 20:34), докато в гръцкия

¹⁴ По наше мнение това издава различен момент на писане – книжовникът на моменти бърза и не се старее да поставя знаците.

¹⁵ И. Илиев, *Двуезичен речник на житието на св. Петка от Патриарх Евтимий, преведено на латински от Рафаел Левакович*, (Магистърска теза), София, 2012, с. 8.

¹⁶ Е. Георгиев, *Люлка на старата и новата българска писменост*, Държавно издателство Народна просвета, София, 1980, с. 12.

¹⁷ Т. Славова, *Христоматия по историческа граматика на българския език*, Наука и изкуство, София, 1987, с. 190. По същия начин е написан идентичният текст в *Савина книга* (XI век) и в *Банишкото евангелие* (XIII в.). Обосновка на процеса за преразпределяне на падежната система в: Е. ДОГРАМАДЖИЕВА, Б. РАЙКОВ, *Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век*. София, 1981, 52–53.

оригинал е използван генитив – εἰς τῶν στρατιῶν λόγῃ αὐτοῦ τὴν πλευρὰν и ἦψατο τῶν ὀμμάτων αὐτῶν; *Азбучната молитва* – **ВИЖДИТЕЛЮ ВИДИМИИМЪ И НЕВИДИМИИМЪ; СВѢТЪ СТЬЗАМЪ**¹⁸.

Тази особеност намира отражение и в по-късните преписи на руска основа. Най-красноречиви са следните варианти в Бук. 741, сравнени със *Слово за Антихриста* по изданието на Срезневски¹⁹ и с Моск. 486, съдържащи идентична фраза: **ПЕРИЕ ЕЖ : ПЕРА ЕИ : ПЕРА ЕА; ЗОУБЫ ЕА : ОУСТѢХЪ ЕИ : ЗЖЕЪ ЕА; ЕМЖ ЖЕ ЗОУБЫ : ЗЖЫ ЕГО : НЕМЪ ЖЕ ЗЖБИ**. От цитираните три примера се вижда постоянното колебание на книжовниците – от една страна да се придържат към оригиналния текст при преписване, но от друга правят непоследователни промени, които отразяват говорни особености на преписвача и издават характерни особености на първообраза и на неговите езикови маркери. Количествената употреба на дателен притежателен спрямо родителен притежателен между Бук. 741 и Моск. 486, в случаите, в които изразите съвпадат, е както следва – 15:11 спрямо 19:7. По-широко застъпената употреба на родителен падеж в молдавския ръкопис издава по-засилено руско влияние върху книжовника-преписвач, който го налага несъзнателно по време на работата си, докато в руския по произход ръкопис Моск. 486 от 1519 г. е налична по-значителна тенденция към придържане към един вероятно среднобългарски архетип. Това означава, че и двамата преписвачи използват по-късна редакция на среднобългарска основа, докато, както е отбелязано по-горе, преводът на *Тълкованията* е много ранен и пази глаголически черти.

При съпоставката с известните свидетелства от ръкописната традиция се установява, че по съдържание ексерптът в Бук. 741 съвпада с древния превод на *Тълкувание на Книга на пророк Даниил*, съхранен в Моск. 486. В началото текстът следва Иполитовото произведение и съответния гръцки текст, но впоследствие се явяват много пропуски и съкращения. Текстът на л. 156а–161а кореспондира също така с цитата от глава 20 от *Слово за Антихриста* (Дан. 7: 2–12) за видението на пророка за четирите звяра и в същото време е реминисценция за редуването на царствата спрямо описанието на истукана (Дан. 2: 37–45), част от есхатологичната представа за свършека на света и появата на Антихриста²⁰. Текстът в Бук. 741 може да се раздели на две части: неговата първа част от л. 156а до началото на 157б предава старозаветния цитат (Дан. 7: 2–12), а втората съдържа Тълкуванието от съчинението на Иполит. От л. 160а отново следва библиейски цитат (Дан. 7:7–8), описващ четвъртия звяр и по-точно неговия рог. Накрая, след кратко прекъсване, на л. 168б–169а е поместено още едно Тълкувание върху Видението, почерпан от друг източник (вероятно хронограф) или

¹⁸ ИВІДЕМ, 100. И. ХАРАЛАМПИЕВ, *Историческа граматика на българския език*, Фабер, Велико Търново, 2001, 44, 187; Е. ГЕОРГИЕВ, *Люлка на старата и новата българска писменост*, с. 12.

¹⁹ И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ, *Сказания об Антихристе в славянских переводах*, 9–10.

²⁰ В. ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, А. МИЛТЕНОВА, *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*, София, 1996, 45–46.

пък опростен преразказ от самия съставител, че пророк Даниил всъщност предвижда раждането на Антихриста. Този текст представлява преход към еротапо-критичното съчинение Разумник-Указ, което следва²¹.

Приликите между двата текста – Бук. 741 и Моск. 486 са очевидни, като се имат предвид няколко характерни специфики, основание за твърдението, че двата текста имат общ произход. Независимо от подборното предаване на Иполитовото Тълкувание в молдавския ръкопис, неговата зависимост от архетип, близък до Моск. 486, е безспорна. Забелязват се следните особености, които са налице и в двата изследвани текста: 1) общи четения, които се срещат само в тях и в аналогичния гръцки оригинал; 2) преосмисляния и погрешно предадени места в Бук. 741 в сравнение с Моск. 486; 3) пропуски в молдавския ръкопис, които се дължат на подбора на текста. Доказателство, че ексцерпът спада към цикъла тълкования на пророк Даниил, а не към *Словото за Антихриста*, са три малки пасажа, запазени и в молдавския, и в руския ръкопис, които липсват в *Словото за Антихриста*:

Бук. 741	Слово за Антихриста Моск. 486 (изд. от И. И. Срезневски)	Тълкувание на Книга на пророк Даниил Моск. 486
(156б) и три рѣбра въ ѿстѣхъ ен. ѿа вѣхъ срѣды зоубы еа. и тако гла ахоу къ неи въстаниа и дрѣкъ плоти мѣногы. въ слѣк же сего видѣхъ. и се дрѣгы звѣрь акы рысь,	и три рѣбра въ оустѣхъ ен. видѣхъ и се звѣрь третїи. акы рысь.	и (т)ри рѣбра въ оустѣх(х) ен бѣхъхъ средѣ зѣбѣ еа. и тако глаахъ к неи. въстани пакъ плѣти многы. въ слѣдъ же сего видѣх(х). и се дрѣгы звѣрь акы рысь.
и чѣтыри бѣхоу главы звѣри томоу вѣа дана бы звѣри томоу. въ слѣкѣ же того видѣхъ и се звѣрь чѣтвертыи страшныи и чюаныи крѣпокъ зѣло	чѣтыри выше ега, и .д. главы звѣри томих. въ слѣдѣ его видѣхъ. и се звѣрь .д. и страшенъ и чюдентъ и крѣпокъ излиха.	и чѣтыри бѣхъхъ главы звѣри томих. и властѣ дана бы(с) звѣри томих. въ слѣдѣ же того видѣх(х) и се звѣрь чѣтвертыи, страшенъ и чюдентъ и крѣпокъ зѣло.
и тѣло его дано быѣ ѿ[гн]ю на съжеженїи и наренныи звѣреѣ властѣ прѣстави. не ѿ звѣреѣ бесѣдоуѣ прѣрѣкъ нѣ шобразѣ кажетъ на цѣтва въставша въ мироѣ сеѣ растлѣющаа звѣри:~	и тѣло его дастъ на съжеженїе ѿгню, и прочихъ звѣрен властѣ прѣстависа. и видѣхъ въ видѣнїи ноши. и се съ шелаки не(с)ными. акы снѣ члѣвскыи градыи.	и тѣло емѣ дано бы(с) ѿгню на съсъж(д)енїе и прочинѣ звѣрьнѣ властѣ прѣстави са. и дѣгымѣ живѣ данѣ бы(с) до крѣмене. елма оубо мнози звѣри са показаша. бѣженомих данилѣ. и различни себѣ лѣпо е(с) намѣ разжмѣти. <u>яко не ѿ звѣрѣкѣ намы бесѣдѣ(т) пр(о)рѣкъ нѣ шобразѣ кажетъ намѣ цѣрѣства въставшаа. въ мироѣ сеѣмѣ. растлѣюща акы звѣри.</u>

²¹ Idem, 284-285.

От сходствата се вижда, че Бук. 741 и Моск. 486 имат един общ първообраз, към който възхожда преводът – за разлика от *Словото*, и следват друга традиция на текста²², тъй като тези пасаж се отбелязват като проблематични или като разночетения и в гръцкия текст²³. В последния пасаж се наблюдава съкращение в Бук. 741, което се дължи на изборността на румънския книжовник или негов пропуск, но това не променя съществено изводите за еднаквия първоизточник на двата текста или пък да отрича неговата блиост с по-ранната традиция.

Илюстрация за езиковите особености са лексикалните съвпадения, видими при сравнението на текстовете на ръкописите. Първият от приведените примери е по Бук. 741, вторият по изданието на *Слово за Антихриста* от Срезневски, а третият по ръкопис Моск. 486, а в скоби са дадени гръцките съответствия.

А) Примери за лексикални съответствия между Бук. 741 и Моск. 486, които не са налице спрямо *Слово за Антихриста* според изданието на Срезневски; лексемите са с минимални изменения в молдавския ръкопис:

въпадаша : приразиша(с) : въпа(д)ша (προσέβαλον) – първата и третата словоформа са идентични, но се различават от втората;

истръгоша : испадоша : истръгоша (ἐξέτιλη) – пълно съвпадение и разлика с втората форма;

з'кло : излиха : з'кло (περισσώς) – предпочитание на **з** пред **з'**, като двете форми се срещат еднакво често;

възиде : възхожаше : възиде (ἀνέβη) – освен разликата в превода се наблюдава затвърдяване на **и** в **ы**, характерно за балканска езикова среда;

палли : горли : пала (φλέγον) – разширение с **и** при формата в Бук. 741, която показва сложна форма на причастието;

инь : држгыи : инъ (ἔτερον) – съвпадение на двете форми;

Освен лексикални паралели, налице са и съвпадения на фразово равнище:

крыла чєтыри акѹ птица : пера птича чєтыри : крла чєтыри акы птици – от примера е видна близостта между молдавския и руския препис.

Общите четения между първата и третата форма, които отговарят на гръцкия първообраз, обосновават извода, че преписите на Иполитовото *Тълкувание на пророк Даниил* в Бук. 741 и Моск. 486 имат идентичен хипархетип. Разликите със *Слово за Антихриста* са логични, тъй като *Слово за Антихриста* представява друго съчинение, възхождащо към различен гръцки текст.

Б) Примери за съответствие на словоформи между Бук. 741 и Моск. 486 с минимални изменения в молдавския ръкопис, без да се взема предвид дадената елипса на букви (графи), промяна или изясняване на еровите гласни, която е съответно обяснена:

²² Важно е да се отбележи, че текстът на Иполитовите Тълкования е известен на гръцки език в няколко основни версии, като при славянските му преводи трудно може да се уточни коя точно е използвана при превода, а е и възможно да има контаминации от различни версии в рамките на едно и също произведение.

²³ PATROLOGIA GRAECA, vol. X, col. 743-744.

ЛВИЦА : **ЛЪВИЦА** : **ЛЬВИЦА** (*λέαινα*) — в първия случай имаме изясняване на ровата гласна,²⁴;

ЛѢЦѢ : **ЛЕЧЬЦѢ** : **ЛЕЧЬЦѢ** (*љркω*) — пример за българизъм — тази употреба на думата **ЛЕЧЬКА** е характерна само за *Тълкуванието на книга на пророк Даниил*; по-нататък в текста на Бук. 741 се заменя от руската дума **ЛЕДВѢДЬ**;

АКИ : **АКЫ** : **АКЫ** (*ᾠσει*) — в ръкописа е налично смесване на **Ы** и **И**, типично за българския език през Късното средновековие;

ТОГО : **ЕГО** : **ТОГО** (*τούτου*) — показателно местоимение вместо анафорично, употребено в изданието на Срезневски от втория пример;

АКУ : **АКЫ** : **АКЫ** (*ᾠσει*) — неразбиране или грешно разчитане, но аналогично на предходната употреба на **АКЫ**;

ЁМЖ : **ЕГО** : **НЕИД** (*αὐτοῦ*) — пример за употреба на дателен притежателен, както бе отбелязано по-горе, липса на епентетично **И**, което е и излишно в Моск. 486, но издава среднобългарски езикови следи;

ЗВѢРИИ : **ЗВѢРИ** : **ЗВѢРИ** (*θηρία*) — случаят е аналогичен с думата **ЗѢЛО**;

ПРѢСТОАХЖ : - : **ПРЕ(Д)СТОАХЖ** (*παρειστήκεισαν*) — по-неправилна е формата на Бук. 741, където се явява разширение на окончанието за имперфект с **Т**, което не е характерно за имперфекта, а се явява по аналогия със сегашно време;

В) Различни думи, изхождащи от едно семантично или коренно гнездо, но еднакви по смисъл и синонимно значение:

ЇСХОЖААШЕ : **ВЪСХОЖДАХЖ** : **ВЪСХОЖАХЖ** (*ἀνέβαινον*) — думите са синоними, като се различават по представката, интересно е съвпадението между втората и третата форма;

ТЪЕМОУ : **ЁМЖ** : **ЁМЖ** (*αὐτῶ*) — употреба на показателно, вместо анафорично местоимение;

ДОН[Д]ЖѢ : **ДОНДЕЖЕ** : **ДОНЕЛѢ** (*ἔως*) — двете форми са синоними с еднаква честота на употребата;

В) Погрешно предаване на думи в Бук. 741:

ГОРЬ : **РОГѢ** : **РОГЫ** (*κέρατα*) — пример за двукратно грешен прочит или неразбиране на молдавския преписвач, на който вероятно не му е известно значението на лексемата в смисъл на „скиптър“, „царство“;

ИСТИРААШЕ : **СПИРАГА** : **СПИРАШЕ** (*συνεπάτει*) — добавяне на представка и грешен прочит;

ВЛАГ[С]Ы : **ВЛАСИ** : **ВЛАСИ** (*θριξ*) — грешка на Г със С;

СЪНѢДАА : **СНѢДАА** : **СНѢДАА** (*ἔσθιον*) — твърде вероятно грешно прочитане на **А** от молдавския книжовник;

СРѢДЫ : липсва форма : **СРЕДЖ** (*μέσον*) — пример за недоразбиране или грешка в думата.

²⁴ Вж. българската национална валута, запазването на малкия ер е типично за източнославянска среда, напр. гр. Львів на украински; съвпадението с руския „лев“ се дължи на фонетичните закони на руския език. И. ЛЕКОВ, *Характеристика на общите черти в български и източнославянски*, Държавна печатница, София, 1941, с. 37, 42–43.

Г) Пример за различен превод в Бук. 741 и Моск. 486, но идентичен с текста на *Слово за Антихриста*, издаден от Срезневски:

вльна: вльна : рѣно (ἔριον) — двете думи са синоними и са с еднаква употреба – вльна се среща в Изборник от 1073, Супрасълски сборник, Слеченски апостол и в ранните паримейници, докато рѣно в Изборника от 1073 и в друга група паримейни преводи; може да се даде допълнителен пример за съвместната им употреба: в Григоровичев паримейник (Съдии 6: 37): **се азъ полагаѣ рѣно вльнѣно на гоумниа** – двете форми се срещат в общ контекст.

Това четене в Бук. 741 може да се дължи на възпроизвеждане по памет на библейския текст (Дан. 7: 9), но може да се отдаде и на предпочитанието на молдавския книжовник. Примерът, който е изключение в откъса в Бук. 741, показва една от основните му характеристики – текстът на антиграфа е пречупен през собственото му разбиране (или неразбиране), но от друга страна – още веднъж доказва общия му произход с пълния превод на Иполитовите тълкования.

Друг аспект от проблематиката е как текстът от Бук 741 се отнася към т.нар. „Методиев“ превод на *Книга на пророк Даниил*, както е озаглавен и публикуван от Евсеев²⁵. Както е известно, Евсеев издава текста по т.нар. Архивски сборник от XV в. № 902/1468, днес в РГАДА (Руския държавен архив) в Москва. Съпаденията на превода на старозаветните цитати от *Книга на пророк Даниил* са очевидни. Наред с това в езиковата характеристика на този ръкопис има сериозни лексикални и отчасти морфологични различия. Според нас изданието на текста от Евсеев и съответната терминология предстоят да бъдат преоценени в светлината на нови извори, съдържащи *Тълкувание на Книга на пророк Даниил*²⁶. Произходът на т.нар. „Методиев“ превод и неговото отношение към ръкопис Бук. 741 излиза извън задачите на настоящата работа.

В заключение може да се каже, че Бук. 741 е несъмнено доказателство, че преводът на Иполитовото *Тълкувание на Книга на пророк Даниил* съществува продължително време и е бил разпространен в широк ареал. Преписът от 1519 г. Моск. 486 и в изследвания ръкопис са почти едновременно възникнали в две различни писмени традиции, но с големи сходства и издават общ първообраз, който е претърпял известни промени, като особено в дадения случай среднобългарският правопис е ценен извор за влиянието на българския език в Румъния и Молдова. От друга страна от изведените примери се вижда, че текстът от преписа в ръкопис 741 от Букурещкия архив съдържа индивидуални четения, които се дължат на преосмисляния и неразбиране на текста. Редакцията на букурещкия текст или на неговия архетип включва значителни съкращения

²⁵ И. ЕВСЕЕВ, *Книга пророка Даниила въ древне-славянскомъ переводе*, Москва, 1905.

²⁶ ИВИДЕМ, 108–109. Проблематиката, която въвежда И. Евсеев трябва да бъде проучена по-подробно, особено по отношение на термините „Кирилов“, „Методиев“ и „Симеонов“ превод. Вж. А.А. АЛЕКСЕЕВ, *Текстология славянской Библии*, С.-Петербург, 1999, с. 160: „Без достаточных оснований И. Е. Евсеев пришел к заключению, что пророческий текст использован в симеоновском переводе, поэтому он поместил его в критическом аппарате своего издания в качестве разночтений к симеоновскому тексту Даниила“.

спрямо Иполитовото *Тълкувание*, т.е. както вече беше казано, преписът (или неговия първообраз) представлява извадка, следваща своя вътрешна логика за необходимото и за това, което може да се пропусне или съкрати, показвайки така дълбоката и трайна рецепция и съзнателния подбор. Като свидетелство на развитието на ръкописната традиция, Бук. 741 съдържа черти, които го правят уникален и създава поле за бъдещи изследвания върху неговия език, времева датировка, както и за литературното му възприемане и оценка в Източна Европа.

Приложение

Иполитово *Тълкувание на Книгата на пророк Даниил* по ръкопис 741 от Букурещкия държавен архив (текстът се предава максимално близо до оригинала)

(156a) данила пророка видѣхъ въ четырехъ свѣрѣхъ тълкуваніе въ свѣрѣхъ:

Глѣть даниль оубо видѣхъ се четыре вѣтри съ нбсе въпадаша въ море великое и четыре свѣри велиціи исхождаше ѿ мора ралини себе. прѣвыи оубо тако левиза, и прѣе нбы акы ѡрлж ѿ видѣхъ додеже истрѣгоша перие еж. и ѡаго быша ѿ земля на ногж члѣцкскж ста и срѣце члѣко дано бы еи, и с[ъ] свѣрь вторын подовень мѣцѣ. и по едином странѣ ста || (156б) и три ревра въ ѡстѣѣ ѣа въхѣ срѣды зоувы еа. и тако глахоу къ ней въстаниа и ажъ плоти мѣногы. въ слѣѣ же сего видѣхъ. и се дрлгы свѣрь акы рысь, и томж вѣхоу крыла четыре акы птица събывше еа. и четыре бѣхоу главы свѣри томоу вѣа дана бы свѣри томоу. въ слѣѣ же того видѣхъ и се свѣрь четвертыи страшныи и чюныи крѣпокъ сѣло. ѡмж же зоувы вѣхж желѣзныи и ногти мѣданыи сънѣдаа и истнаа и прокъ ногама истирааше. и то рзличень баше ѿ вѣсѣхъ свѣри иже прѣа ни || (157a) и десѣ горь баше емоу и вѣзрѣ еи на горы(.) и (.)а инь роугъ малъ възыде. и(.)ѣжи, и трие рози искорени (.) кроа и прѣа нимъ ѿ лица емоу. и дѣѣ очн акы члѣж въ розѣ въ то. и баше оуѣта глаша велика видѣхъ же донелича же прѣти поставиша сѣ и вѣхѣи дньми сѣдаа ѡдежа емоу акы снѣгъ вѣла и влаг[с]ы глаѣ его акы вѣлна чиста. и прѣа еи пламы ѡгнены. колесница еи огнь палаи рѣка ѡгнаа течааше прѣа ни тисаца тисацями слжжаахъ тѣмоу и тны тмади прѣастоахж емоу сѣдѣи сѣде и книги ѡврьзоша сѣ. || (157б) видѣхъ тогда ѿ гласа словѣ вел[ик]ыи таже глше ѡнь роугъ дон[д]жѣ оубиень вы свѣрь и пог(ы)е и тѣло его дано бы ѡ[гн]ю на съжжееніи и нарѣнныи свѣре власть прѣстави. не ѡ свѣре вѣсѣдоуѣ прѣа нж ѡвразѣ кажетъ на црѣва вѣставша въ лирѣ се растлѣщаа свѣри: тѣл. Великое море вѣ мирь нарицаеть. четыре вѣтри нбныа на четверо тварь раздѣчающѣ каже а еже то ре видѣхъ четыре свѣри исхождаша ѿ мора, прѣвыи оубо тако лѣвиза, крылѣ еи такы ѡрлж лѣвизю вавилоское црѣво нарицаеть, иже || (158a) владѣше навходон(оо)рь. а еже крыла тако ѡрл (...) зане възвыси сѣ црѣ и (...) сѣ възнесе и възвели(чи) (...) сѣ срѣце занеже вѣше в(ли)кы и чѣтень. пото же (...)лпъ испадоша пера тои ѡнага быша ѿ земля и на ногж ста члѣцскоу и срѣце члѣцско дано бы еи тако ѡгна бы и ѡага бы слава и чѣтѣ, тако оубо вѣсакон птици гдѣ пѣри испаде и нелюдна еждет и тога силы црѣ ѡстѣпниша, или же мнаша хвалити. а еже то глѣть на ногж члѣцскѣ. и срѣце члѣцско дано бы еи. се кажетъ тако || (158б) ѡмѣ (...)ив сѣ навходоносорь и ра (...)иѣ вѣсѣцка сѣсѣца па (...)и власти оуми гд и (...)лжчи мѣлѣть, и пакы (...)оѣ црѣво и въ свою славу вѣниде ставиши власти его, прилава отасарѣ ега сѣа ношню, оуби бы дѣла ра иже сътвори. Ни свѣрь повѣдаеть прѣа исхождаща и мора еѣ вѣша, мѣдведица да въ ней покаже перское црѣво и три ревра въ оустѣ еа, три оубо страны. сирѣ. или же вѣлодѣаше свѣрь съ даріи иже бѣхоу мѣди и асиріи и вавилонане и тако глахоу къ ней въстани и ажѣ || (159a) плоти многи, прѣси во вѣсташа въ то время вѣсѣ земля погжиши. и многы свѣ в работоу вератиша тако свѣрь мѣдведица скрѣнавѣ ѣ живѣ и масоадецѣ раскрѣзающн ноты и ажбы. тако вѣше прѣское црѣво иже дрѣжаше лѣ с. се инь свѣрь вѣсѣлѣ то исхождаще из мора акы ри и видѣхъ того крыла вѣхж четыре птица выше его и четыре главы вѣхоу свѣри того, власть емоу дана бы, рысь же оубо нарекъ елдинское црѣво сказае же владѣ александръ макудооскы, подовен же рыси || (159б) занеже вѣше ѡ вѣстроѣ ме и много козничъ въ помыслѣхъ,

и люто ср^аце. ꙗкоже и свѣрь петръ ѣ видѣнїѣ и быстръ зло сътворити кровь члчъскѣ пити. чѣтыри крыла птичѣ съвыше его, и чѣтыри главы свѣри, по въ^авышенїи црѣтва александра дрова и оу вѣ мирь нарочитѣ емѣ выти раз^абли црѣтво его на чѣтыри власти наконѣ^а сын црѣ александръ раз^абли црѣтво своѣ дрѣж^о чѣтырѣ емѣ ѿ рода сѣщомѣж селевкѣ, динитрѣж и птоломѣа и филиппѣж и наложиша въси на своа главы вѣнца || (160а) ꙗкоже данїиль сказаѣ, дрѣжавшїи оубо ел^аино^а .т. лѣ. Въ слѣ^а его свѣрь видѣх^х четвертын страшень и дивень и грѣдь излиха и зѣбы емоу желѣзны и (но)кти емоу мѣддани ꙗдын истнѣа и прокъ ногамѣа истираа, и ѿ вещи излиха въсѣ^а свѣрїи иже прѣ^а ни^а и злѣе. и десѣ^а рогъ имѣаше и зра^а емоу на горы и видѣх^х. и се ро^а инь малъ изыде посрѣдѣ^а их^а и трие рози искоренишѣ прѣ^а нимь ѿ лица его. и се очи въ росѣ^а акы члѣж. и оуста глаща великаа видѣх^х донелѣ прѣгли поставишѣ. и про || (160б) чѣ стаже прѣжѣе данїиль вѣ^а снѣ видѣ, свѣр^ами сказа, прѣвое тако злато нарѣ вавило^аское црѣтво же ѣ и лвица, второе же срѣверо прѣское црѣтво и ми^аское еже ѣ медведица, третее пото^а ел^аинское црѣтво и же владѣше александ^аръ макудо^аскыи еже ѣ рысь, четве^а(р)тоѣ глѣть пото^а лысты желѣзны да гавивить (!) свѣрь страшень съдивень имѣюще зѣбы желѣзны и ноқты мѣдданы еже ѣ ннѣ владѣше ромѣи сѣщи и твердо акы желѣзо по лыстѣ^а оубо желѣзны^х овра^а что стааеть ра^авѣ ногѣ, въ не || (161а) бѣ^а нашему слава въ вѣ^а вѣко^а.

|| (168б) Видѣ^а (!) еже видѣ прѣ^акъ данїил. И се чѣтыри вѣтри налет на море великое и въз^а(мѣ)тившоу^а морю и се исхо^а(ж)дахоу ис него чѣтыри свѣ^ариѣ велицїи и. а. ꙗко крылѣ и в. ꙗко рысь (чѣ)тыри главы имѣ а. и (..)ла а. г. ꙗко мѣведиц(а) г. ребра въ оустѣ^ак имѣ. д. свѣрь великъ и страш(ень) ꙗды и плѣти члчъскыа. ѡстано къ нога попираше, и на главѣ^а свѣра т(ѣ) вѣше и. рогъ. и по срѣ^а(д) хѣ ро^а. и възхож^ааше въ не^аже та вѣше очи чистѣки, и оуста члчъска глашца хжла

|| (169а) Я се тлѣкованїѣ. Чѣтыри свѣрїѣ сѣ^а велицїи. чѣтыри црѣтва. а. црѣтво прѣское в ѣ. црѣтво макудо^аское въ не^а же александ^аръ вѣ снѣ нектона. въ црѣ егѣпѣскаго г ѣ. црѣтво вавилонское д ѣ. црѣтво римское. Я е^а посрѣ^а въсѣх^а рогъ, въсхошааше малыи рогъ. Провидѣаше прѣ^акъ данїиль антихрѣтово рожѣство ꙗко въ то^а рожѣствѣ^а, сквернное его рожѣство бждеть.